International Journal of Multidisciplinary Horizon

ISSN: **3049-2017**
IJMH 2026; 3(1): 96-98
© 2026 IJMH
www.themultijournal.com

Received: 27-01-2026
Accepted: 11-02-2026
Publish : 12-02-2026

स्वर्णाली पात्र
शोधच्छात्रा,
राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः,
तिरुपतिः, अन्ध्रप्रदेशः

Correspondence:
स्वर्णाली पात्र
शोधच्छात्रा,
राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः,
तिरुपतिः, अन्ध्रप्रदेशः

सिद्धार्थचरितमहाकाव्ये गुणसमीक्षणम्

स्वर्णाली पात्र

अलङ्कारा: यथा काव्यस्य शोभावृद्धिं कुर्वन्ति तथैव गुणाः अपि काव्यस्य सौन्दर्यविधायकाः भवन्ति। आचार्यो दण्डी तु तस्य काव्यादर्शाख्यस्य अलङ्कारग्रन्थस्य प्रथमपरिच्छेदे दशप्रकारान् गुणान् प्रतिपादितवान्[1]। आचार्यस्य दण्डिनो मते काव्ये तु गुणस्य भूमिका एव प्रधानभूता भवति। आचार्यो वामनस्तु गुणानां स्थितिं शब्दार्थयोः समानरूपत्वेन स्वीकुर्वन् कथयति यत्, दशशब्दगताः गुणाः एवञ्च दशार्थगतगुणाश्च वर्तन्ते।[2] भोजस्तु स्वस्य सरस्वतीकण्ठाभरणे गुणनानां संख्यान्तु इतोऽपि अधिकामुक्तवान्। गच्छतः कालस्य परम्परायामुक्ता सर्वेऽपि गुणास्तु त्रीषु एव गुणेषु अन्तर्भाविताः मम्मटाचार्येण, ते च प्रसिद्धाः गुणाः भवन्ति– माधुर्य-ओजः-प्रसादाश्चेति।[3] मम्मटाचार्यस्य मते पूर्वोक्ताः ये गुणाः सन्ति, तेषु केचन तु एतेषु त्रिषु अन्तर्भूताः भवन्ति। केचन दोषाभावरूपत्वेन तिष्ठन्ति केचन तु गुणाः अभूत्वा दोषाः भवन्ति। तद्यथा द्रष्टुं शक्यते–

केचिदन्तर्भवन्त्येषु दोषत्यागात्परश्रिताः।
अन्ये भजन्ति दोषत्वं कुत्र चिन्नततो दश॥[4]

अनेन प्रकारेण वक्तुं शक्यते अस्माभिर्यत्- एते त्रयो गुणाः एव स्वीकर्तव्या इति।

❖ **माधुर्यगुणस्वरूपम्-**

काव्यप्रकाशे माधुर्यगुणस्य लक्षणमित्थं निगद्यते-

आह्लादकत्वं माधुर्य्यं श्रृङ्गारे द्रुतिकारणम्[5]

अर्थात् द्रुतिविशेषजनकत्वे सति आह्लादकत्वं माधुर्य्यस्य लक्षणं द्रुतिश्च चित्तस्य आर्द्रीभावः स च अग्निसंयोगात् लाक्षादेः गलितत्वमिव भवति। गुणस्य अस्य अवस्थितिः शृङ्गार-करुण-शान्तेषु रसत्रयेषु एव भवति। तत्रापि सम्भोगशृङ्गारे किंचित् न्यूनम्, करुणे ततोऽपि अधिकम्, विप्रलम्भशृङ्गारे ततोऽधिकं शान्तरसे च अतिशयं द्रुतिगलितत्वं दरीदृश्यते।

करुणे विप्रलम्भे तच्छान्ते चातिशयान्वितम्॥[6]

साहित्यदर्पणकारेणापि एतादृशम् एव उच्यते लक्षणम्-

चित्तस्य द्रवीभावो ह्लादो माधुर्यमुच्यते॥[7]

अस्य व्यञ्जकत्ववर्णविषये प्रोच्यते काव्यप्रकाशकारेण-

मूर्ध्नि वर्गान्त्यगाः स्पर्शा अटवर्गा रणौ लघू।
अवृत्तिर्मध्यवृत्तिर्वा माधुर्ये घटना तथा॥[8]

अर्थात् णकाररहितटवर्गवर्जिताः स्वस्ववर्गान्त्यवर्णयुक्ताः कादयोमावसानाः स्पर्शवर्णाः ह्रस्वस्वरान्तयुतौ रकारणकारौ चाल्पसमासयुक्ता मध्यमसमासयुक्ता वा माधुर्यवती रचना च माधुर्यगुणस्य व्यञ्जकाः भवन्ति। तथा च साहित्यदर्पणेऽपि प्रोच्यते

मूर्ध्नि वर्गान्त्यवर्णेन युक्ताष्टठडठान्विना।
रणौ लघू च तद्व्यक्तौ वर्णाः कारणतां गताः॥
अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा मधुरा रचना तथा॥[9]

तथा च सिद्धार्थचरितमहाकाव्ये माधुर्यगुणस्य योजना इत्थं दृश्यते-

अस्ति प्रशस्ता कपिलेति नाम्ना काचित् पुरी कामदुधा प्रजानाम्।
यां वीक्ष्य शक्रो निजराजधान्याः श्लाघाभिसन्धिं शिथिलीकरोति॥[10]

भगवतो बुद्धस्य वासभूमिः कपिलाख्या नगरी आसीत्। सा च नगरी प्रजानां सर्वदा इष्टप्रदा आसीत्। इमाञ्च पुरीं दृष्ट्वा देवराजः इन्द्रोऽपि स्वस्य राजधान्याः अमरवतीनगर्याः शोभां वर्णितुम् उत्साहमान्द्यम् आपादयति स्मेति तात्पर्यम्। अत्र स्वस्ववर्गान्त्यवर्ण-युक्तानां स्पर्श-वर्णानामल्पसमासयुक्तशब्दानां प्रयोगत्वात् माधुर्यगुणलक्षणं स्पष्टं प्रतिपद्यते।

यो वाहिनीं मेघ इवात्तधन्वा विपक्षभूभृत्कटकप्रभूताम्।
आसारयन्नाकुलराजहंसां चक्रे समुच्चेलकबन्धनृत्ताम्॥[11]

शुद्धोदनः गृहीतधन्वा सन् विरोधिनां राज्ञां सेनां दूरीकृतश्च सन् विरोधिभूतराजानं स्वायत्तीकृतवान् तथा स्वराज्यध्वजाम् अन्येषु राज्येषु प्रसारितवान् इति तात्पर्यम् अस्य श्लोकस्य।अत्रापि स्वस्ववर्गा-न्त्यवर्णयुक्तानां स्पर्शवर्णानाम् अल्पसमासयुक्तशब्दानां प्रयोगत्वात् माधुर्यगुणलक्षणं स्पष्टं प्रतिपद्यते।

❖ **ओजोगुणस्वरूपम्-**

मम्मटाचार्येण ओजोगुणविषये न्यगद्यत काव्यप्रकाशे-

दीप्त्यात्मविस्तृतिहेतुरोजो वीररसस्थितिः[12]

अर्थात् यः अन्तःकरणस्य दीप्तिरूपविस्तारस्य हेतुः वर्तते स एव ओजोगुणः। तस्य गुणस्य अवस्थितिः वीर-बीभत्स-रौद्ररसेषु च भवति। गुणः अयं वीररसे चित्तस्य अल्पविस्तारस्य हेतुः, बीभत्से ततः अधिकः प्रकर्षाधायकः, रौद्रे च ततोऽपि अधिकः प्रकर्षजनको भवति। प्रोच्यते च काव्यप्रकाशे-

वीभत्सरौद्ररसयोस्तस्याधिक्यं क्रमेण च[13]

साहित्यदर्पणकारेण प्रोच्यते ओजोगुणविषये यथा-

ओजोश्चित्तस्य विस्ताररूपं दीप्तत्वमुच्यते।[14]

अस्य व्यञ्जकाः वर्णाः इत्थं भवन्ति मम्मटाचार्यमते-

योग आद्यतृतीयाभ्यामन्त्ययो रेण तुल्ययोः।
टादिः शषौ वृत्तिदैर्घ्यं गुम्फ उद्धत ओजसि॥[15]

अर्थाद्वर्गस्थप्रथमो द्वितीयेन तृतीयश्चतुर्थेन संयुक्ताः वर्णाः, अधः उपरि वा रेफेण युक्तः, सदृशवर्णयोर्योगः, णकाररहितष्टवर्गः शकारषकारौ च वर्णाः, दीर्घसमासयुक्ताः, विकटरचनाश्चौजोगुणस्य व्यञ्जकाः भवन्ति। साहित्यदर्पणकारेणाप्यगादि-

वर्गस्याद्यतृतीभ्यां युक्तौ वर्णौ तदन्तिमौ॥
उपर्यधो द्वयोर्वा सरेफष्टठडढैः सह।
शकारश्च षकारश्च तस्य व्यञ्जकतां गताः॥
तथा समासो बहुलो घटनौद्धत्यशालिनी।[16]

तथा च सिद्धार्थचरितमहाकाव्ये-

वेतण्डमण्डलविडम्बितचण्डवायुवेगावखण्डितकुलाचलगण्डशैलम्।
संवर्तसागरसमुद्गतभङ्गतुङ्गत्वङ्गत्तुरङ्गमतरङ्गितसर्वदिक्कम्॥[17]

अस्मिन् श्लोके कामदेवस्य सेना राजसमूहेन तथा प्रलयकाले सागरात् समुच्छ्रिततरङ्गवत् अश्वेन व्याप्ता आसीत्। रथसमूहेन तथा धनुर्धा-रिभिः व्याप्ता आसीत् कामदेवस्य सेना।अत्र संयुक्तपरुषवर्णघटितबन्धेन ओजोगुणस्य अभिव्यक्तिः दृश्यते एव।

आढौकमानरथमण्डलचक्रनेमिधाराविदारितधरातलसन्निवेशम्।
पादातपादपतनाशनिपाट्यमानपातालसन्तमससान्द्ररजोऽन्धकारम्॥[18]

गच्छतः रथचक्रस्य नेमिधाराभिः विदारितधरातलसन्निवेशपदाति-सैन्यसमूह-पादाघातेन वज्रेण विदार्यमाणपातालसन्तमसनिविडरजो-ऽन्धकारमिव मारस्य चतुरङ्गबलं चचालेत्यस्य श्लोकस्य आशयः। अत्र संयुक्तपरुषवर्णघटितबन्धेन ओजोगुणस्य अभिव्यक्तिः स्पष्टा एव।

❖ **प्रसादगुणस्वरूपम्-**

प्रसादगुणविषये मम्मटाचार्यमतन्वित्थम्-

शुष्केन्धनाग्निवत् स्वच्छजलवत्सहसैव यः।
व्याप्नोत्यन्यत् प्रसादोऽसौ सर्वत्र विहितस्थितिः॥[19]

अर्थात् लोके यथा अग्निः शुष्ककाष्ठं सहसा एव व्याप्नोति, जलञ्च यथा स्वच्छपटं व्याप्नोति तथैव यो गुणो व्याप्यचित्तं सहसा एव व्याप्नोति, स प्रसादगुणः। अथवा येन गुणेन रसाः सहसा एव चित्तं व्याप्नुवन्ति स प्रसादगुणः। गुणस्यास्य अवस्थितिः सर्वरसेषु भवति। साहित्यदर्पण-कारस्यापि समानमतिः-

चित्तं व्याप्नोति यः क्षिप्रं शुष्केन्धनमिवानलः।
स प्रसादः समस्तेषु रसेषु रचनासु च॥[20]

अस्य व्यञ्जकत्वविषये कथयति च काव्यप्रकाशकारः-

श्रुतिमात्रेण शब्दात्तु येनार्थप्रत्ययो भवेत्।
साधारणः समग्राणां वा प्रसादो गुणो मतः॥[21]

अर्थात् येन शब्देनसमासेनरचनया वा श्रवणमात्रेण शब्दादभिधेय-प्रतीतिर्भवेत्, अपि च समस्तानां रसानां रचनानाञ्च साधारणधर्मः प्रासादगुणो भवति। एवमेव साहित्य-दर्पणेऽपि दृश्यते-

शब्दास्तद्व्यञ्जका अर्थबोधका श्रुतिमात्रतः॥[22]

तथा च सिद्धार्थचरितमहाकाव्ये-

नदीव सिन्धोर्नलिनीव भानोः कलेव चेन्दोः कमलेव विष्णोः।
सौदामिनीवाम्बुधरस्य तस्य मायेति नाम्ना महिषी बभूव॥[23]

आचार्यबुद्धघोषः शुद्धोदनस्य वर्णनान्तरं मायादेव्याः वर्णनं विधत्तेऽत्र। तथा च वक्ति- समुद्रस्य नदीसमाना सूर्यस्य नलिनीसमाना चन्द्रस्य कलावत् नारायणस्य लक्ष्मीवद् अम्बुधरस्य सौदामिनीवद् अर्थाद् विद्युद्वत् शुद्धोदनस्य मायाख्या कृताभिषेका महिषी आसीत्। अत्र पद्यस्यान्वयेन एवार्थप्रतीतिः सद्यो जायते इत्यतः प्रसादगुणलक्षणं सुसंघटते।

➢ **सन्दर्भग्रन्थसूची-**

१. **अमरकोषः**।सम्पा.डा.ब्रह्मानन्द त्रिपाठी। चौखम्बा सुरभारती प्रका-शन, वाराणसी, संस्करण-२०१५

२. **अलङ्कारशास्त्र की परम्परा।डा.** राजवंशसहायः'हीरा'।चौखम्बा-प्रकाशनम्, वाराणसी
३. **अलङ्कारसर्वस्वम्।** रुय्यकः। निर्णयसागरः, मुम्बई, सं- १८९३
४. **अष्टाध्यायी।** पाणिनिः। व्याख्या. डा. नरेशझा। चौखम्बासुरभारती-प्रकाशनम्, वाराणसी, २०१७
५. **आधुनिक संस्कृत साहित्य का इतिहास।**वर्धमान महावीर खुला विश्वविद्यालय, कोटा
६. **ईशादि नौ उपनिषद्।शाङ्करभाष्यसमेता।** गीताप्रेस। गोरखपुर-(प्रकाशक एवं मुद्रक), सं.-२०६८
७. **केनोपनिषद्।शाङ्करभाष्यसमेता।** गीताप्रेस। गोरखपुर(प्रकाशक एवं मुद्रक), सं.-२०६८
८. **चित्रमीमांसा। अप्पयदीक्षितः।** सम्पा.कालिकाप्रसादशुक्लः, वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी,संस्करणम्-२०१३
९. **चन्द्रालोकः।** जयदेवः। भारतीयविद्यासंस्थानम्, वाराणसी, २००१
१०. **छन्दःप्रकाशः।** सम्पा. डा. ब्रह्मानन्दत्रिपाठी। चौखम्बासुरभारती-प्रकाशनम्, वाराणसी, संवत् २०३५
११. **छन्दोमञ्जरी।** श्रीगङ्गादासः। सम्पा. डा. ब्रह्मानन्दत्रिपाठी। चौखम्बासुरभारतीप्रकाशनम्, वाराणसी, संवत् २०३५
१२. **तैत्तिरीयसंहिता।** गीताप्रेस। गोरखपुर।
१३. **ध्वन्यालोकः।** आनन्दवर्धनः। व्याख्या. रामसागरत्रिपाठी।मोतीलालबनारसीदासः, दिल्ली, संस्करणम्-२०१७

पाद टिप्पणी

1 श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता।
2 अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजः कान्ति समाधयः॥ का.सू.३.१-२
3 माधुर्यौजः प्रसादाख्यास्त्रयस्ते न पुनर्दश। का.प्र.- ८.८९
4 का.प्र.- ८.९६
5 का.प्र.- ८।३
6 का. प्र.- ८।४
7 सा.द.- ८।२ पूर्वार्धम्
8 का.प्र.- ८।९
9 सा.द.- ८।३-४
10 सि.- १।४
11 सि.- १।३६
12 का.प्र.- ८।४
13 तत्रैव- ८।५
14 सा.द.- ८।४
15 का.प्र.- ८।१०
16 सा.द.- ८।५-७
17 सि.- १०।५
18 सि.- १०।६
19 का.प्र.- ८।५-६
20 सा.द.- ८।७-८
21 का.प्र.- ८।११
22 सा.द.- ८।८
23 सि.- १।५१